

Andreas D. Haraldsrud (2011): Bokmålsrettskrivinga – Ei lita reise i rettskrivingshistoria

Bokmålsrettskrivinga har gjennomgått mange endringer siden bokmålesnormalen utvikla seg som en egen norsk skriftnorm fra det danske skriftspråket. I denne artikkelen vil jeg se litt på forskjellene mellom rettskrivinga etter rettskrivingsreformen i 1938 og etter reformen i 2005. Rettskrivingsprinsippene jeg opererer med, har jeg fra Lars Vikørs redegjøring av disse (jf. Vikør 2007).

Den politiske og sosiale bakgrunnen for denne utviklinga vil være utgangspunktet for redegjørelsen, og jeg vil følge skriftspråkhistoria fra midten av 1800-tallet til 2005 for å greie ut om bakgrunnen for forskjellene. Såleis kan artikkelen også leses som ei lita reise i rettskrivingshistoria, der en kan få greie på hva som var lov før, og hva som er lov nå.

Historisk bakgrunn

Etter frigjøringa fra Danmark i 1814 hadde Norge kun det danske skriftspråket som offisiell skriftspråksnorm i landet. Det blei etter hvert viktig for nordmenn å markere nasjonal uavhengighet, og et viktig ledd i denne markeringa var å få et offisielt norsk skriftspråk. Ivar Aasen gikk rundt i landet og samla dialekter, systematiserte disse og lanserte landsmålet rundt midten av attenhundretallet. Knud Knudsen, og flere med han, var heller opptatt av å fornorske det danske skriftspråket med utgangspunkt i ”Den dannede dagligtale” i byene.

Den første offisielle endringa som blei gjort i fornorskingsprosessen av dansken, var rettskrivingsreformen i 1862. Denne reformen endra skrivemåten i noen ord, slik at de blei mer ortofone. Et annet bidrag til fornorskinga av det danske skriftspråket var flere forfatters bruk av særnorske ord som *foss* og *sau* for *vandfald* og *får*.

Men fornorskingsarbeidet begynte egentlig for alvor da departementet satte ned ei tremannsnemnd i 1893 som skulle komme med et framlegg til ny rettskriving av det dansk-norske språket. På grunn av debatt og uenigheter tok det tid før reformen blei vedtatt, men etter unionsoppløsinga i 1905, var det av nasjonale grunner lettere å godta slike endringer. Reformen blei derfor vedtatt i 1907, og blei da relativt godt mottatt.

1907-reformen var en fornorskingsreform der ord og uttrykk blei tilpassa norsk uttale, nærmere bestemt den ”dannede” dagligtalen i byene. Harde konsonanter, dobbeltkonsonanter og endinga *-et* i preteritum av svake verb (istedenfor *-ede*) er eksempler på endringer som blei vedtatt. Først etter 1907 kan vi si at den fornorska dansken, nå kalt riksmål, var forskjellig fra det danske skriftspråket.

Fornorskinga fortsatte fram til 1917, da en ny reform blei vedtatt. Denne reformen kan sies å konkludere fornorskingsprosessen, for da hadde en annen tanke allerede begynt å prege normeringsarbeidet med både bokmål og nynorsk, nemlig tilnærmingstanken.

Tilnærming

1917-reformen var både en fornorskingsreform og en tilnærmingreform. Reformen i 1907 var relativt inkonsekvent fordi det var et kompromiss mellom flere interessegrupper, og 1917-reformen gjennomførte flere av disse endringene mer konsekvent. Tilnærmingstanken

gikk derimot ut på å tilnærme målformene, slik at nynorsk og bokmål skulle bli ett skriftspråk, og reformen var den første der begge målformer blei berørt. Tilnærminga skulle skje på norsk folkemåls grunn, og da med særlig utgangspunkt i østlandsmåla. Foreninga Østlandsk reising var sentral i dette arbeidet.

1917-reformen inneholdt flere obligatoriske endringer, men det var i all hovedsak endringer som førte til fornorsking, og som bygde på ”dannet tale”. Tilnærmingsendringene var derimot valgfrie, men trass i dette blei det sterk motstand mot disse endringene. Særlig *a*-endinger i bestemt form hunkjønn og i fortid av verb, blei sett på som vulgære og udanna.

Men sjøl om motstanden var sterk, slo reformen etter hvert igjennom, og flere begynte å bruke de valgfrie endingene, særlig i skolekrinser på Østlandet. Det neste trinnet i tilnærmingprosessen, reformen i 1938, møtte særlig sterk motstand, og da spesielt fordi mange av de valgfrie formene som var så omstridte i 1917-reformen, nå blei obligatoriske.

1938 – den store samnorskereformen

I 1938 kom den mest omstridte rettskrivingsreformen vi har hatt i Norge. Fornorskinga var i stor grad ferdig, og nå var det tilnærming som sto på dagsorden. Begge målformene blei igjen normert, og flere former blei nå fellesformer. I tillegg blei det innført et tonivåsystem i rettskrivinga som besto av hovedformer og klammeformer, også kalt sideformer.

Hovedformene var tillatt for alle, men obligatorisk å bruke for statlig tilsatte og lærebokforfattere. Disse formene utgjorde det som blei kalt *læreboknormalen*. Klammeformene var på ei anna side kun tillatt for skoleelever, og de som ikke var statlig ansatte.

Mange av 1917-reformens valgfrie endringer blei som sagt obligatoriske. Hunkjønnsending på *-a* blei obligatorisk i omtrent tusen ord (930 etter mi eiga telling i rettskrivingsordlista fra Olaf Norlis forlag 1938), særlig i hverdagslige ord og ord som skilte seg fra den danna dagligtalen, for eksempel *kua*, *jenta*, *buksa*. De fleste orda som kunne ha endinga *-a* på nynorsk kunne også ha det på bokmål, men dette var altså valgfritt.

A-endinger blei også obligatoriske i noen få sterke substantiv i intetkjønn flertall (i om lag 40 ord), og da mest i særnorske ord som *djupa*, *juva* og *skauta*, men også i andre ord der *a*-ending er svært vanlig i talemålet, for eksempel *barna*, *folka* og *dyra*. Her ser vi at flertallsprinsippet står sterkt jamsides tilnærmingsprinsippet, altså var både tilnærming mellom bokmål og nynorsk viktig, samtidig som det blei tatt særlig hensyn til at særlig de orda som hadde *a*-ending i folkemålet, skulle kunne ha *a*-ending i bokmål. I tillegg skulle alle norske stedsnavn ha *a*-ending, som *Langfjella* og *Småskjæra*. Alle andre sterke intetkjønnsord fikk valgfri *a*-ending.

I preteritum av svake verb skulle det være *a*-ending i ord som avveik fra det danske skriftspråket, som *mjukne*, *vakne*, *likne* og *rekne* (om lag 38 i talet). I tillegg skulle en del partisippformer være på *-a*: *grepa*, *raka*, *fagna* og lignende. Disse endringene var altså obligatoriske, men en kunne også bruke *a*-ending, i tillegg til den tradisjonelle *et*-endinga, i alle verb som hadde *a*-ending på nynorsk.

Motstanden mot samnorsk kan sies å bunne særlig i striden om *a*-endinger. Det var disse endringene som virka særlig vulgære for den dannede klasse. Grunnen til dette kan nok

mellom *anna* være at endringene er morfologiske og griper inn i bøyningsverket i svært mange vanlige ord. Det kan nok ha vært lettere å godta en diftong i for eksempel *stein* enn å godta både *oppgava*, *kasta* og *husa*.

Ei interessant endring er vedrørende den bestemte artikkelen. Siden hunkjønnsformen *ei* ikke hadde (og framleis ikke har) så sterk stilling i talespråket, kunne formene *ei* og *en* brukes føre *a*-ord etter fritt valg. Flertallsprinsippet får altså her fortrinn på bekostning av tilnæringsprinsippet, for nynorsk har obligatorisk trekjønnsystem også i artikkelbruk. I læreboknormalen var det derimot påbudt med *ei* foran obligatoriske *a*-ord i eventyr, sagn og ”annen folkelig fortelling” (som det står i *Ny rettskrivning 1938. Bokmål. Regler og ordliste*. fra kirke- og undervisningsdepartementet).

Disse er de viktigste morfologiske endringene i 1938-reformen. Kløyvd infinitiv blei også sidestilt med *e*-endinger i infinitiv. Dette systemet kunne følge den dialekten en brukte, så det var relativt fritt, slik det også var i nynorskrettskrivinga. Slik står dette i motsetning til den nye nynorskrettskrivinga som skal godkjennes i 2012, der jamvektsorda må velges fra ei liste som er fastsatt i rettskrivinga.

Innføringa av kløyvd infinitiv var ikke av hensyn til tilnærming mellom målformene, men av hensyn til østlandsmåla, for systemet fantes ikke i nynorsk før det blei innført som klammeform i 1917, og sidestilt med infinitiv på *-a* i 1938.

Av fonologiske endringer er innføringa av obligatoriske diftonger den viktigste. Diftonger i for eksempel *heim*, *bein* og *laus* var obligatorisk i visse sammensetninger, som *heimbygd* og *beinlaus*. I andre ord, som *klauv*, *kløyve* og *bløyte* var diftong obligatorisk uansett sammenheng, mens de fleste ord fikk valgfri diftong eller monoftong, som *aleine* – *alene*, *leite* – *lete*, *heil* – *hel*, *fauk* – *føk*, *grein* – *gren* og *skreiv* – *skrev*. Legg særlig merke til tilnæringsorda *fauk*, *skauv*, *strauk* som får ei annerledes endring i 2005-reformen. Dette kommer jeg tilbake til.

Av andre endringer, kan det nevnes innføring av særskilte folkemålsformer og nynorskformer som *tru*, *bru*, *gleppe*, *ikorn* og *sjuk*, samt *ein* og *eitt* som klammeformer til *en* og *ett*. En kan se av dette at det i hovedsak blei tatt to omsyn, og det var til (det østlandske) folkemålet og til nynorsken. Tilnæringsprinsippet sto nok litt sterkere enn flertallsprinsippet, altså var omsynet til nynorsken større enn til østlandsmålet, i motsetning til i 1917 da Østlandsk reisning framleis var aktiv. Det at for eksempel forma *je* (tillatt i 1917) blei fjerna i 1938, og at former som *braut* og *skaut* var tillatt istedenfor *brøyt* og *skøyt*, som jo var svært vanlig i flere dialekter, indikerer nettopp at tilnærminga var det viktigste.

Tilnærminga møter motstand

Endringene som er nevnt ovafor, var de viktigste endringene og de endringene som førte til størst oppstyr. Motstand og reaksjoner kom umiddelbart, men ikke i særlig stor grad før etter krigen. Særlig kom motstanden på 50-tallet, da *Foreldreaksjonen mot samnorsk* samla inn nesten en halv million underskrifter mot samnorsken.

Rettskrivingsreformen som fulgte i 1959 gjorde ikke stort med kritikken, men gjorde i hovedsak en innstramming av læreboknormalen slik at antallet hovedformer blei færre. Men en mente at noe måtte gjøres med språkstriden, og det blei derfor satt ned en komité, Vogt-komiteen, som i 1966 kom med flere forslag til hvordan språkstriden skulle dempes. Det blei

slått fast at en måtte slutte med tilnærming, og foreta en liberalisering av bokmålet. Dette skjedde i stor grad i 1981.

1981 reformens viktigste agenda var å ta inn igjen flere av de konservative formene, riksmålsformene, i rettskrivinga. Som svar på kritikken mot samnorskreformene, baserer denne reformen seg særlig på tradisjonalismeprinsippet, liberalismeprinsippet (som her ikke kommer i konflikt med tradisjonalismeprinsippet) og reaksjonsprinsippet. Disse prinsippene fører også med seg prestisjeprinsippet og det estetiske prinsippet fordi de tradisjonelle formene stort sett har blitt sett på som de mest prestisjetunge og mest estetiske formene, hva en nå legger i det siste.

Dette var den første reformen siden 1907 som bare gjaldt den ene av målformene, nemlig bokmål. En del av de konservative klammeformene blei jamstilte med hovedformene, og en del av de formene som var tatt ut i 1938, blei tillatt igjen. Såleis berørte reformen nesten bare læreboknormalen, og fikk få konsekvenser for mellom anna skoleelevene.

Klammereformer som *frem*, *bro*, *mave*, *sen*, *mel* og *grøt* blei nå sidestilte hovedformer med de tradisjonelle formene, mens en del andre former som *nå*, *sju*, *etter*, *stein* og *farge* framleis var eneformer.

Ei av de viktigste endringene for folk på riksmålssida var trulig innføringa av endinga *-en* som klammereform i alle hunkjønnsord som før hadde obligatorisk *a*-ending. Dette førte til klammereformer som [hytten], [kuen] og [jenten]. Noen ord fikk også tillatt *en*-ending som hovedform, slik som *boken* og *solen*, som siden 1938 var klammereformer. En tok her hensyn til enkelhetsprinsippet, nemlig at alle hunkjønnsord skulle få mulighet til å ha endinga *-en*, sjøl om det i enkelte tilfeller er lite brukt i talemål (bortsett fra i Bergen). Ja, til og med riksmålsnormalen har obligatorisk *a*-ending i *kua* og *jenta*.

I bestemt form flertall intetkjønn blei *-ene* sidestilt ending med *-a* i alle ord bortsett fra i *barna* og *beina*, slik at det nå kunne hete både *dyra* og *dyrene*. Ei anna endring, som baserte seg på enkelhetsprinsippet og det morfologiske entydighetsprinsippet, er endringa der *a*-ending faktisk kom inn som klammereform i ord der det ikke hadde vært tillatt før, som i *eplene* – *epla*. I preteritum av verb blei endinga *-et* jamstilt med *-a* i alle ord, slik at det kunne hete både *sakna* og *saknet*.

Opprydding og liberalisering

Endringene i 1981-reformen var et skritt tilbake for tilnærminga, og med rettskrivingsreformen i 2005 blei avviklinga av samnorsktanken i offentlig normering bekrefta. I 2002 strøyk Norsk språkråd, nå Språkrådet, tilnærmingaparagrafen, og 2005-reformen blei en videreføring av reformen i 1981. Klammereformsystemet blei fjerna, og mange av de opprinnelige klammereformene blei tatt bort, mens noen blei sidestilt.

Hele systemet med kløyvd infinitiv blei fjerna, i tillegg til mange lite brukte tilnærmingformer og folkemålsformer, slik som *lauk*, *flaum*, *haust*, *åffer*, *korfor*, *ho*, *kvefs* og *sløkke*. Men det kan framleis hete for eksempel *heil*, *heim*, *bu* og *til dømes*. Ususprinsippet har stått sterkt under revideringa av bokmålet i 2005, og lite brukte former har blitt fjerna. Om grunnen til at de har vært lite brukt, har vært at folk ikke har visst om dem eller at folk ikke ville bruke dem, er ei anna sak. I tillegg er ususprinsippet et nokså suspekt prinsipp å bruke uten at en presiserer *hvor* en leiter for å finne ut hva som er lite eller mye brukt. Bruker

en for eksempel aviser som kilder for å finne ut hva som brukes, tillegger en de konservative normagentene som disse utgjør, en veldig stor makt i rettskrivingsammenheng.

De fleste tradisjonelle endingene i bestemt form entall i hunkjønnsord som fikk klammeformstatus i 1981, blei nå tillatt som hovedformer. Nå kunne det altså hete *jenten* og *kuen* både i offentlige skriv og lærebøker igjen. Dette bunner, som sagt, trulig ikke i ususprinsippet, men mellom anna i enkelhetsprinsippet, som sier at rettskrivinga skal være enkel og klar uten mange unntak. Reformen skulle jo være en ”oppryddingsreform”.

Ei endring som bryter litt med dette mønsteret, er innføringa av diftongen *øy* i fortidsformer som tidligere hadde hatt *au*, slik som *braut*, *skaut*, *strauk* og *fauk*. Formene med *au* forsvant, og former med *øy* – *brøyt*, *skøyt*, *strøyk* og *føyk* – kom inn som tillatte hovedformer ved sida av formene med monoftong – *brøt*, *skjøt*, *strøk* og *føk*. I tillegg fikk ord med endinga *-ning* valgfritt hankjønn eller hunkjønn, for eksempel *bygningen* eller *bygninga*, der det før kun var tillatt med *bygningen*. Disse endringene er nok ikke innført med bakgrunn i tilnæringsprinsippet, men med tanke på flertallsprinsippet – dette er former som er mye brukt, særlig i talemålet.

Oppsummering og konklusjon

Bokmålet har vært igjennom store endringer fra starten av 1900-tallet til i dag. De største endringene kom med reformen i 1938, og da sto tilnærminga til nynorsk sterkt, både politisk og sosialt. Endringene førte til mye oppstyr fra tradisjonelt hold, og leda til en liberalisering av bokmålet i 1981. Særlig sto striden sterkest om *a*-endinger og til tider om diftonger og folkelige ordformer.

2005-reformen konkluderte endringene i 1981, og fjerna tonivåsystemet i rettskrivinga. En del folkemålsformer er framleis tillatt, men mange lite brukte former er fjerna. Tilnæringsprinsippet var forlatt, men flertallsprinsippet var framleis gjeldende, og i tillegg blei ususprinsippet et sentralt prinsipp. Dette åpna igjen for at uoffisielle (og kanskje udemokratiske) normeringsagenter fikk større makt, særlig fordi usus (bruk av skriftnormer) ofte undersøkes i tekster som blant annet aviser skriver, og mange av disse har et normeringsgrunnlag basert på tradisjonelle prinsipper som få har tilgang til å endre på (jf. at språknormene til Aftenposten, Norges største avis, i stor grad styres av riksmålsordlista). Men jeg lar denne debatten ligge for nå.

Litteraturliste

Jahr, E.H. 1989, *Utsyn over norsk språkhistorie etter 1814*, Novus forlag, Oslo.

Kirke- og undervisningsdepartementet 1938, *Ny rettskrivning 1938. Bokmål. Regler og ordliste*, Olaf Norlis Forlag, Oslo.

Torp, A. og Vikør, L.S. 2003, *Hovuddrag i norsk språkhistorie*, 3. utgave, Gyldendal, Oslo.

Riksmålsforbundet, *Riksmålsordlisten på nett*, [online], tilgjengelig fra:
<http://www.riksmalsforbundet.no/Spr%C3%A5ktjenester/Riksm%C3%A5lsordlisten.aspx>.

Språkrådet, *Rettskrivningsendringer fra 1. juli 2005*, (mai 2005), [online], tilgjengelig fra:
<http://www.sprakrad.no/upload/9630/rettskriving2005.pdf> [25. 03.11].

Vikør, L.S. 2007, *Språkplanlegging. Prinsipp og praksis*, 3. utgave, Novus forlag, Oslo.